

پیش‌بینی تاب‌آوری دانشجویان بر اساس جهت‌گیری‌های مذهبی

حسن آبروشن^۱

راضیه شیخ‌الاسلامی^۲

چکیده

پژوهش حاضر باهدف بررسی نقش پیش‌بینی‌کنندگی جهت‌گیری‌های درونی و بیرونی مذهبی در تاب‌آوری دانشجویان بود. برای رسیدن به این هدف، ۳۲۰ دانشجو از بین کلیه دانشجویان پسر و دختر دانشگاه فرهنگیان فارس با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای انتخاب شدند. داده‌های موردنیاز با استفاده از پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی (درونی و بیرونی) آلپورت و راس و مقیاس تاب‌آوری بزرگسالان همدال، فرایبورگ، مارتینوسن و روزنوینگ جمع‌آوری گردید. داده‌های این پژوهش با استفاده از روش آماری همبستگی پیرسون و تحلیل رگرسیون چندگانه به شیوه هم‌زمان بررسی شد. یافته‌ها نشان دادند جهت‌گیری‌های مذهبی درونی با کلیه ابعاد تاب‌آوری (شایستگی فردی، شایستگی اجتماعی، انسجام خانوادگی، منابع اجتماعی و ساختار فردی) به‌طور مثبت رابطه معنی‌داری دارد. اما جهت‌گیری مذهبی بیرونی تنها بعد انسجام خانوادگی تاب‌آوری را به‌صورت منفی پیش‌بینی کرد و سایر ابعاد تاب‌آوری با جهت‌گیری مذهبی بیرونی دانشجویان رابطه معنی‌داری نداشتند. نتایج و تلویحات آن بر پایه پیشینه نظری مورد بحث قرار گرفت.

واژه‌های کلیدی: تاب‌آوری، مذهب، جهت‌گیری مذهبی.

^۱دکترای روان‌شناسی تربیتی. عضو هیئت‌علمی دانشگاه فرهنگیان فارس، hassanabroshan@yahoo.com
^۲دانشیار دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شیراز

مقدمه

مسیر زندگی همواره با فراز و نشیب‌ها و مشکلات متعددی همراه است؛ و انسان‌ها سعی می‌کنند به شیوه‌های گوناگونی بر این مشکلات غلبه نمایند. تفاوت در مقابله با مشکلات، به شرایط زندگی، محیط پیرامون، فرآیند رشد و شکل‌گیری شخصیت افراد وابسته است. تفاوت افرادی که علیرغم مشکلات با موفقیت به زندگی خود ادامه می‌دهند و آنانی که نمی‌توانند زندگی را با موفقیت سپری کنند، در مفهومی به نام تاب‌آوری^۱ نهفته است (ریتز،^۲ ۲۰۰۵).

تاب‌آوری به‌عنوان مفهومی روان‌شناختی بیانگر آن است که چگونه افراد با موقعیت‌های غیرمنتظره کنار می‌آیند و همچنین به معنای سرسختی در مقابل استرس، توانایی برگشت به حالت عادی و زنده ماندن و تلاش کردن در شرایط ناگوار است (دوو،^۳ ۲۰۰۴). تاب‌آوری شامل موضعی است که پیامدهای مثبت را فراخوانده و در مواجهه با چالش‌ها یا موقعیت‌های استرس‌زا، سازگاری موفقیت‌آمیز را به وجود می‌آورد (پینکورات،^۴ ۲۰۰۹). در روان‌شناسی مثبت‌گرا، تاب‌آوری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. چون ویژگی‌هایی مانند: کنترل درونی، رفتار اجتماع‌گرایانه، تصویر مثبت از خود، خوش‌بینی و توانایی سازمان‌دهی و مسئولیت‌پذیری، همراه با ظرفیت تاب‌آوری است (مک‌آلیستر و مک‌کینون،^۵ ۲۰۰۹). از این‌رو چگونگی ایجاد این ظرفیت و به بیانی تاب‌آوردن افراد یکی از دغدغه‌های اصلی روان‌شناسان فعال در حوزه روان‌شناسی مثبت‌گرا است.

مطالعات و پژوهش‌ها پیرامون پیش‌آیندهای تاب‌آوری در سال‌های اخیر روند افزایشی داشته است. این پژوهش‌ها بر عوامل درون فردی، خانوادگی و بافت محیطی در قالب عوامل محافظتی درونی و بیرونی (به‌طور مثال: بای و ریپیتی،^۶ ۲۰۱۵؛ کایدخورد، ملتفت و چین‌اوه،^۷ ۲۰۱۴؛ صبوری‌پور و سامسیلا،^۸ ۲۰۱۵؛ فیتزپاتریک و کوئرر،^۹ ۲۰۰۵؛ کمپل-سیلس، کوهن و استین،^{۱۰} ۲۰۰۶؛ شروود، ویت و مسرسمیت،^{۱۱} ۲۰۰۸؛ مارلین و ناتیل،^{۱۲} ۲۰۱۰؛ آراستامان و بالسی،^{۱۳} ۲۰۱۳؛ کاپوینگ، بیل وهالی،^{۱۴} ۲۰۱۴؛ فلتچر و سارکار،^{۱۵} ۲۰۱۳) تأکید داشته‌اند.

¹ resilience

² Ritter

³ Doo

⁴ Pinquart

⁵ McAllister & Mc Kinnon

⁶ Bai & Repetti

⁷ Kayedkhordeh, Moltafet, & Ghinaveh

⁸ Sabouripour, & Samsilah

⁹ Fitzpatrick & Koerner

¹⁰ Campbell-Sills, Cohen, & Stein

¹¹ Schrodtt, Witt, & Messersmith

¹² Marilyn & Nathaniel

¹³ Arastaman & Balci

¹⁴ Qiaobing, Bill, & Holly

¹⁵ Fletcher & Sarkar

دین‌داری و مذهب نقش فعالی در رویارویی با شرایط دشوار و تسهیل موقعیت‌های تاب‌آورانه در افراد دارد. مذهب یک نیروی معنوی روان‌شناختی است که جنبه‌های مختلف زندگی فردی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. (مک‌گلو و ویلویی، ۲۰۰۹، به نقل از کرمی، زکی‌بی و علیخانی، ۱۳۹۱). شیوه‌های دین‌داری افراد متفاوت است. این امر را می‌توان با مشاهده‌ی افراد مذهبی، حتی در یک آئین و کیش نیز تأیید نمود. مک‌دونالد^۱ (۲۰۰۰) بر این باور است که معنویت به‌عنوان یکی از ابعاد مشخص و متمایز در تفاوت‌های فردی مطرح است.

جهت‌گیری مذهبی^۲ به‌عنوان یک نقطه کانونی در روان‌شناسی مذهبی (نلسون^۳، ۱۹۹۰) محور بسیاری از پژوهش‌های دینی قرار گرفته است. آلپورت^۴ در سال ۱۹۵۰ مسیر رشد احساس دینی را در سال‌های کودکی و نوجوانی دنبال کرده و نقش تربیت دینی را در جهت‌گیری‌های پایدار دینی مورد مطالعه قرار داده است (اسپیلکا، هود، هونسبرگر و گرساچ، ۲۰۰۳/۱۳۹۰). لذا مطالعات وی منجر به شکل‌گیری نظریه جهت‌گیری مذهبی گردید.

به اعتقاد وی جهت‌گیری مذهبی به دو صورت «جهت‌گیری مذهبی درونی^۵» و «جهت‌گیری مذهبی بیرونی^۶» است (وولف، ۱۳۸۶/۱۹۹۷). در جهت‌گیری مذهبی درونی، افراد انگیزه اصلی اعتقادات خود را به‌صورت انتزاعی از مذهب دانسته و سعی دارند که مذهب مورد اعتقاد خود را درونی ساخته و آن را در زندگی خود به تمام و کمال برسانند و دستورات مذهبی را نیز هر چه کامل‌تر انجام دهند. این‌ها افرادی هستند که با الگوی رفتاری و اعتقادی مذهبشان زندگی می‌کنند (خدایاری‌فرد، فقیهی، شکوهی‌یکتا، غباری‌بناب و رحیمی‌نژاد، ۱۳۹۱). بر اساس این نظریه در جهت‌گیری مذهبی درونی، ایمان به‌خودی‌خود به‌عنوان یک ارزش متعالی تلقی می‌گردد و یک تعهد انگیزش‌فراگیر، نه وسیله‌ای، برای دستیابی به اهداف در نظر گرفته می‌شود. در صورتی که جهت‌گیری مذهبی بیرونی، معادل مذهب رشدنیافته است و از مذهب برای دستیابی به حمایت اجتماعی استفاده می‌شود. در جهت‌گیری مذهبی بیرونی، دین‌داری برای کسب پایگاه اجتماعی است و افرادی که چنین جهت‌گیری دارند از دین به‌عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به نیازهای خود استفاده می‌کنند (شولتز^۷، ۱۹۹۰).

مذهب یک عامل حفاظتی در مقابل آشفتگی‌های روانی است (پربرام^۸، ۲۰۰۰). به نظر کوئینگ^۹ (۲۰۰۷) مذهب برای افراد نقش یک سپر دفاعی در برابر عوامل مخرب و زیان‌آور و تنش‌زای محیطی را ایفا

¹ Macdonald

² religious orientation

³ Nelson

⁴ Allport

⁵ intrinsic religious orientation

⁶ extrinsic religious orientation

⁷ Schultz

⁸ Pribram

⁹ Koenig

می‌کند و از مؤثرترین تکیه‌گاه‌های روانی به شمار می‌رود. روان‌شناسان مذهب، حمایت‌های تجربی زیادی در زمینه‌ی وجود ارتباط مثبت بین مذهب و شاخص‌های سلامت روان از جمله تاب‌آوری را گزارش نموده‌اند. بسیاری از پژوهشگران بر این باورند که به کمک مذهب و معنویت، مقابله با هیجان‌ها و شرایط اجتماعی تهدیدکننده، با تاب‌آوری بیشتری همراه است (دینر، لوکاس و اویشی^۱، ۲۰۰۲). همچنین شلی^۲ (۲۰۱۱) گزارش کرده است که ابعاد مذهب و معنویت (مانند تجارب معنوی روزانه، باورهای مذهبی، بخشایش، اعمال شخصی مذهبی، مقابله مثبت و حمایت اجتماعی) به صورت معناداری با تاب‌آوری رابطه داشته‌اند.

همچنین پژوهش‌های متعدد دیگر نیز وجود رابطه مثبت مذهب با دیگر شاخص‌های سلامت روان را گزارش نموده‌اند که از جمله می‌توان به ارتباط مثبت و معنی‌دار بین باورهای مذهبی و شادی (آلگا، دتلف و توماس^۳، ۲۰۱۳)، ارزش‌های مذهبی و شادی (آمالیه، وستی و آیان^۴، ۲۰۱۶ و ۲۰۱۵)، شاخص‌های مذهبی و خوش‌بینی و اراده (هارولد^۵ و همکاران، ۲۰۱۴)، نگرش مذهبی و سلامت عمومی (احمدی‌جنب، ۲۰۱۱)، مذهبی بودن و سلامت روانی (احمدی و شاه‌محمدی، ۲۰۱۵؛ هارولد، فاتن و سعد^۶، ۲۰۱۵)، وابستگی مذهبی و سلامتی و بهزیستی (آندرو و سابرینا^۷، ۲۰۱۶)، انگیزش مذهبی و پیامدهای مثبت از جمله سلامت روانی، بهزیستی روان‌شناختی، شادی و رضایت از زندگی (ملفت و آذربون، ۱۳۹۴؛ واحدی و غنی‌زاده، ۱۳۸۸؛ و ایسون و فان^۸، ۲۰۰۸) و نقش مهم تجربه‌های دینی در چگونگی بهزیستی روان‌شناختی (رشیدیگی، ۱۳۹۳) اشاره کرد.

همچنین پژوهش جانگ^۹ و همکاران (۲۰۱۳) بیانگر آن است که معنویت کمتر پیش‌بینی‌کننده تاب‌آوری کمتر در بیماران دارای اختلالات افسردگی و اضطرابی است. در پژوهش‌های دیگر از جمله، پژوهش موسوی و اکبری زردخانه (۱۳۸۹)، رابطه دین‌داری و سلامت روانی مورد بررسی قرار گرفته و گزارش شده است که در گروه پسران، اغلب، ابعاد دین‌داری با سلامت روانی رابطه داشته است. کاسن، ویکراماراتن، گامروف و ویزمن^{۱۰} (۲۰۱۱)؛ نان‌میکر، مک‌نیللی و بلوم^{۱۱} (۲۰۰۳)؛ ریگنروس و الدر^{۱۲} (۲۰۰۳) و فورتون، پیدکوک و فیسچر^{۱۳} (۲۰۰۳) گزارش نموده‌اند که بین دین‌داری و تاب‌آوری رابطه

¹ Diener, Lucas, & Oishi

² Shelley

³ Olga, Detlef, & Thomas

⁴ Amalia, Westi, & Aaan

⁵ Harold

⁶ Faten & Saad

⁷ Andrew & Sabrina

⁸ Ellison & Fan

⁹ Jung

¹⁰ Kasen, Wickramaratne, Gameroff, & Weissman

¹¹ Nonnemaker, McNeely, & Blum

¹² Regnerus & Elder

¹³ Forthun, Pidcock, & Fischer

مثبت وجود دارد. در همین راستا پژوهش جمشیدی سولکلو، عرب‌مقدم و درخواه (۱۳۹۳) نشان داد که دین‌داری می‌تواند موجب ارتقاء تاب‌آوری دانش‌آموزان شود.

پژوهش‌های انجام‌یافته روی روحانیون و گروه‌های مذهبی نیز حاکی از آن است که افراد این گروه‌ها در مقایسه با افراد غیرمذهبی از لحاظ ثبات هیجانی در وضعیت برتری قرار دارند (ماریلین و نائیل، ۲۰۱۰) و به تبع حداقل با نگاه بنیادگرایانه ظرفیت استفاده از حمایت اجتماعی بیشتری داشته و تاب‌آوری بیشتری دارند. همچنین مطالعات انجام‌شده در گروه‌های خاص نظیر فرزندان والدین کودکان مورد بدرفتاری قرارگرفته (کیم^۱، ۲۰۰۸) و خانواده‌هایی که در آن یکی از والدین فوت کرده‌اند (گریف و جوبرت^۲، ۲۰۰۷) بیانگر وجود رابطه‌ی مثبت بین مذهب و تاب‌آوری بوده‌اند.

پژوهش‌های دیگر نیز مؤید رابطه مثبت مذهب و تاب‌آوری بوده‌اند؛ که از جمله این موارد می‌توان به پژوهش‌های جوانمرد (۲۰۱۳)، دیوید^۳ (۲۰۱۳)، مهری‌نژاد، تارسی و رجبی‌مقدم (۲۰۱۵)، ناوارا و جیمز^۴ (۲۰۰۵)، آلورد و گرادوس^۵ (۲۰۰۵)، ملتبی و دی^۶ (۲۰۰۳)، جوکار، اقدامی و حسین‌چاری (۱۳۸۹)، رحمتی، فلاحی خشک‌ناب، رهگوی و رهگذر (۱۳۸۹) و نصیرزاده و رسول‌زاده طباطبایی (۱۳۸۸) اشاره کرد.

علاوه بر این یافته‌های پژوهشی بسیاری در خصوص پیامدهای جهت‌گیری‌های درونی و بیرونی مذهبی نشان می‌دهند که جهت‌گیری مذهبی درونی با پیامدهای مثبتی نظیر تاب‌آوری (چوکیو و پینگ^۷، ۲۰۱۲؛ کروک^۸، ۲۰۰۸؛ سانداراراجان^۹، ۲۰۰۶؛ صدیقی‌ارفعی، حسین‌زاده و نادری‌راوندی، ۱۳۹۴؛ هاشمی و جوکار، ۱۳۹۰؛ شادکامی (رشیدی، ملک‌محمدی و شریفی، ۱۳۹۵؛ ملتفت، مزیدی و ساداتی، ۲۰۱۰؛ حسین‌ثابت و مومی‌پور، ۱۳۹۴؛ حکیم‌الهی، ۱۳۸۹؛ جونز^{۱۰}، ۲۰۰۳)، سلامت روان (محمدی، غلامرضایی و عزیزی، ۱۳۹۴؛ میری، صالحی‌نیا، طیوری، بهلگردی و تقی‌زاده، ۱۳۹۳)، سرسختی روان‌شناختی (یاسمی‌نژاد، گل‌محمدیان و فعلی، ۱۳۹۰)، سازگاری روان‌شناختی (خدایپناهی و خاکساربلدچی، ۱۳۸۴)، خودمهارگری (خانزاده، یگانه و مجلل، ۲۰۱۳؛ خانزاده، همتی علمدارلو، آقابابایی، مرادی و رضایی، ۱۳۹۰) همراه بوده است. در حالی که اغلب تحقیقات نشان می‌دهند که جهت‌گیری مذهبی بیرونی یا با این متغیرها رابطه منفی داشته یا در مقایسه با جهت‌گیری مذهبی درونی، همبستگی مثبت کمتری نشان داده است (آزموده، ۱۳۸۳؛ بهرامی و رضانی‌فرانی، ۱۳۸۴). به‌طورکلی بررسی پیشینه‌ها نشان‌دهنده‌ی ارتباط مثبت بین تعلقات و باورهای مذهبی با تاب‌آوری و دیگر پیامدهای مطلوب روانی-اجتماعی است.

¹ Kim

² Greeff & Joubert

³ David

⁴ Navara & James

⁵ Alvord & Grados

⁶ Maltby & Day

⁷ Chau-kiu & Ping

⁸ Crook

⁹ Sundararajan

¹⁰ Jones

از آنجاکه تاب‌آوری نمودی از سلامت روانی و بهزیستی روان‌شناختی است و در عملکرد بهینه زندگی دانشجویان تأثیر دارد توجه به پیشایندهای تاب‌آوری مهم است. در این بین، مذهب، نقش مهمی در افزایش ظرفیت تاب‌آوری دارد.

از آنجایی که افراد با جهت‌گیری‌های متفاوت مذهبی و سطوح مختلف دین‌داری، روابط متفاوتی را با تاب‌آوری و دیگر شاخص‌های سلامت روانی نشان می‌دهند، و با توجه به نقش مؤثر جهت‌گیری‌های مذهبی بر تاب‌آوری، برای روشن‌تر شدن روابط بین این دو متغیر، ضروری است، پژوهش بیشتری انجام گیرد که این مطالعه به آن می‌پردازد. لذا پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که آیا بر اساس جهت‌گیری‌های مذهبی، می‌توان تاب‌آوری دانشجویان را پیش‌بینی کرد؟

روش پژوهش

طرح پژوهش حاضر از نوع همبستگی است که اساس آن بر روابط بین متغیرها قرار دارد. هدف این پژوهش، پیش‌بینی تاب‌آوری (متغیر ملاک) از روی جهت‌گیری مذهبی (متغیر پیش‌بین) است.

جامعه آماری، شرکت‌کنندگان و روش انتخاب آن‌ها

جامعه آماری این پژوهش کلیه دانشجویان دختر و پسر دوره کارشناسی پیوسته دانشگاه فرهنگیان فارس (شامل کلیه پردیس‌های تابعه) و شامل همه رشته‌های تحصیلی در سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳ بود. تعداد نمونه انتخابی بر اساس نظر کلاین^۱ (۲۰۱۱) ۳۲۰ نفر در نظر گرفته شده است. تعداد موردنظر از میان این جامعه (شامل ۲ پردیس دخترانه و ۲ پردیس پسرانه)، به روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای^۲ انتخاب شدند. روش انتخاب آنان به این صورت بود که با توجه به جنسیت و پراکندگی رشته‌های تحصیلی در هر پردیس از هر رشته تحصیلی ۲ کلاس به روش تصادفی انتخاب شد و کلیه دانشجویان این کلاس‌ها مورد مطالعه قرار گرفتند.

ابزارهای پژوهش

پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی

پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی آلپورت و راس (۱۹۶۷)، یک مقیاس ۲۰ گویه‌ای خودگزارشی است که دو جهت‌گیری درونی (۱۱ گویه) و جهت‌گیری بیرونی (۹ گویه) را مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهد. پاسخ‌های هر گویه بر اساس مقیاس ۵ درجه‌ای لیکرت از ۱ (کاملاً مخالف) تا ۵ (کاملاً موافق) نمره‌گذاری می‌شود. نمونه‌ای از گویه‌ها عبارت‌اند از: «سخت تلاش می‌کنم تا در تمام شئون زندگی‌ام

¹ Cline

² cluster sampling

پاییند به مذهب باشم» (جهت‌گیری درونی مذهبی). «گاهی اوقات متوجه می‌شوم که لازم است عقاید مذهبی‌ام را در جهت رفاه اجتماعی و اقتصادی‌ام تعدیل کنم» (جهت‌گیری بیرونی مذهبی).

پایایی و روایی نمرات حاصل از این پرسشنامه در تحقیقات مختلفی مورد تأیید قرار گرفته است (آپورت و راس^۱، ۱۹۶۷؛ هریج^۲، ۱۹۹۲؛ تایلر و مک‌دونالد^۳، ۱۹۹۹؛ شرم^۴، ۲۰۰۰). در ایران نیز پایایی این آزمون به روش آلفای کرونباخ توسط جان بزرگی (۱۳۷۸)، موسوی، اسلامدوست، و غباری بناب (۱۳۹۰) مطلوب گزارش شده است. ملتفت و همکاران (۲۰۱۰) نیز با استفاده از روش آلفای کرونباخ ضرایب ۰/۸۴ و ۰/۷۶ را به ترتیب برای جهت‌گیری مذهبی درونی و جهت‌گیری بیرونی گزارش نموده است. همچنین حکیم‌الهی (۱۳۸۹) پایایی خرده‌مقیاس جهت‌گیری درونی ۰/۶۸ و جهت‌گیری بیرونی ۰/۵۹ را گزارش کرده است.

در پژوهش حاضر برای تعیین روایی این ابزار از روش تحلیل عاملی تأییدی استفاده شد. نتایج تحلیل عاملی به روش مؤلفه‌های اصلی وجود دو عامل را مورد تأیید قرارداد. ملاک استخراج عوامل، شیب نمودار اسکری و ارزش ویژه بالاتر از یک بود. مقدار ضریب KMO برابر با ۰/۷۹ و ضریب کروییت بارتلت برابر با ۱۴۷۰/۴۳، $P < ۰/۰۰۱$ بود. گویه ۳ به دلیل ضریب همبستگی پایین حذف شد. مقادیر بار عاملی گویه‌ها در دو عامل استخراج‌شده، از ۰/۳۷ تا ۰/۶۸ در نوسان بود. برای تعیین پایایی نیز روش ضریب آلفای کرونباخ مورد استفاده قرار گرفت که ضرایب ۰/۷۸ و ۰/۷۴ به ترتیب برای جهت‌گیری مذهبی بیرونی و جهت‌گیری مذهبی درونی به دست آمد.

مقیاس تاب‌آوری بزرگسالان

نسخه اولیه مقیاس تاب‌آوری بزرگسالان توسط همدال، فرایبورگ، مارتینوسن و روزنوینگ^۵ (۲۰۰۱) ساخته شد. این مقیاس شامل ۴۳ سؤال و دارای ۵ بُعد است. بعد شایستگی فردی^۶ که به سطح عزت‌نفس، خودکارآمدی، امیدواری و جهت‌یابی واقعی فرد به سوی زندگی اشاره دارد، شامل ۱۲ گویه، بعد شایستگی اجتماعی^۷ که به مواردی مانند مهارت اجتماعی، برون‌گرایی و خلق‌وخوی شادمانه افراد و همچنین میزان انعطاف‌پذیری آن‌ها در موضوعات اجتماعی مربوط می‌شود شامل ۱۰ گویه، بعد انسجام خانوادگی^۸ که میزان تضاد خانوادگی، همکاری، حمایت و ثبات در روابط افراد خانواده را بررسی

¹ Ross

² Haerich

³ Taylor & McDonald

⁴ Sherman

⁵ Hjemdal, Friborg, Martinussen, & Rosenvinge

⁶ personal competency

⁷ social competency

^۴ family cohesion

^۵ social resource

می‌نماید، شامل ۷ گویه، بعد منابع اجتماعی که به دسترسی به حمایت خارجی از سوی دوستان و اقوام و نیز توانایی فردی برای فراهم نمودن حمایت اطرافیان اشاره دارد، شامل ۹ گویه و بعد ساختار فردی^۱ که به توانایی فرد در استفاده صحیح از برنامه‌های روزانه و طراحی و سازمان‌دهی امور فردی اشاره می‌نماید، شامل ۵ گویه است. نمونه‌ای از گویه‌های هر یک از ابعاد عبارت‌اند از: «توانایی‌های خود را قبول دارم» (شایستگی فردی)؛ «به‌آسانی روابط دوستانه جدید برقرار می‌کنم» (شایستگی اجتماعی)؛ «مرتب با خانواده‌ام در تماس هستم» (انسجام خانوادگی)؛ «از بودن با خانواده‌ام لذت می‌برم» (منابع اجتماعی) و «به‌خوبی می‌توانم برای وقتم برنامه‌ریزی کنم» (ساختار فردی). برای نمره‌گذاری این مقیاس، پاسخ‌های هر گویه بر اساس مقیاس ۵ درجه‌ای لیکرت از ۱ (کاملاً مخالف) تا ۵ (کاملاً موافق) نمره‌گذاری می‌شود و نمره هر فرد در هر زیرمقیاس محاسبه می‌شود.

فرایبورگ، همدال، روزنوینگ و مارتینوسن (۲۰۰۳) به منظور بررسی ساختار عاملی مقیاس تاب‌آوری برای بزرگسالان از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی با چرخش واریماکس استفاده کردند. نتایج، ۵ عامل به‌دست‌آمده در پژوهش همدال و همکاران (۲۰۰۱) را تأیید کرد. این ۵ عامل روی هم ۴۱ درصد از واریانس کل را تبیین کردند. در پژوهشی دیگر فرایبورگ، مارتینوسن و روزنوینگ (۲۰۰۶) ساختار عاملی و روایی و پایایی مقیاس تاب‌آوری برای بزرگسالان را مورد بررسی قرار دادند و همان ساختار ۵ بعدی را تأیید کردند. همدال و همکاران (۲۰۰۱) فرایبورگ و همکاران (۲۰۰۳) و فرایبورگ و همکاران (۲۰۰۶) پایایی این مقیاس را برای کل مقیاس و زیرمقیاس‌ها به روش آلفای کرونباخ بین ۰/۶۷ تا ۰/۹۳ و به روش بازآزمایی بین ۰/۶۹ تا ۰/۸۶ گزارش کرده‌اند.

همچنین جوکار، فرایبورگ و همدال (۲۰۱۰) روایی و پایایی این مقیاس را مورد بررسی قرار داده و پایایی زیرمقیاس‌ها را به روش آلفای کرونباخ به ترتیب برای شایستگی فردی، ۰/۸۰؛ شایستگی اجتماعی، ۰/۷۶؛ انسجام خانواده، ۰/۸۳؛ منابع اجتماعی، ۰/۸۴ و ساختار فردی، ۰/۷۷ گزارش نموده‌اند. نتایج تحلیل عوامل در پژوهش آن‌ها نیز تأییدکننده وجود پنج عامل در مقیاس بود. چالمه (۱۳۹۰) نیز روایی و پایایی این مقیاس را مورد بررسی قرار داده که نتایج تحلیل عوامل تأییدکننده وجود پنج عامل در مقیاس بود. نتایج پایایی زیرمقیاس‌ها نیز در پژوهش وی به روش آلفای کرونباخ به ترتیب برای شایستگی فردی، ۰/۹۰؛ شایستگی اجتماعی، ۰/۸۳؛ انسجام خانواده، ۰/۷۲؛ منابع اجتماعی، ۰/۷۱ و ساختار فردی، ۰/۸۰ گزارش شده است.

در پژوهش حاضر برای تعیین روایی این ابزار از روش تحلیل عاملی تأییدی استفاده شد. نتایج تحلیل عاملی به روش مؤلفه‌های اصلی وجود پنج عامل را مورد تأیید قرارداد. ملاک استخراج عوامل، شیب

¹ structure style

نمودار اسکری و ارزش ویژه بالاتر از یک بود. مقدار ضریب KMO برابر با ۰/۹۲ و ضریب کرویت بارتلت برابر با ۷۸۶۷/۳۳، $P < ۰/۰۰۱$ بود. گویه ۶ به دلیل سرگردانی بین دو عامل حذف شد. دامنه بار عاملی گویه‌ها در پنج عامل استخراج‌شده، بین ۰/۳۰ تا ۰/۸۱ بود. ضرایب آلفای کرونباخ نیز برای زیرمقیاس‌ها به ترتیب برای شایستگی فردی، ۰/۹۱؛ شایستگی اجتماعی، ۰/۹۰؛ انسجام خانواده، ۰/۸۸؛ منابع اجتماعی، ۰/۸۸ و ساختار فردی، ۰/۸۴ به دست آمد.

نتایج

به‌منظور ارائه تصویری روشن از متغیرهای پژوهش، میانگین، انحراف استاندارد و ضریب همبستگی پیرسون (مرتب‌به‌صفر) برای متغیرها در جدول ۱ آورده شده است.

جدول ۱- میانگین، انحراف استاندارد و ماتریس همبستگی متغیرهای تحقیق در کل نمونه

S. M	M	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	متغیرها
۶/۷۷	۳۲/۹۱							۱	جهت‌گیری بیرونی
۴/۳۴	۳۰/۹۴						۱	-۰/۰۶	جهت‌گیری درونی
۶/۷۵	۴۴/۰۵					۱	۰/۲۸ **	۰/۰۹	شایستگی فردی
۷/۴۰	۳۷/۲۹				۱	۰/۵۲ **	۰/۱۶ **	۰/۰۸	شایستگی اجتماعی
۵/۸۳	۳۶/۶۶			۱	۰/۳۷ **	۰/۴۳ **	۰/۲۶ **	-۰/۱۲ *	انسجام خانوادگی
۴/۹۲	۲۷/۸۴		۱	۰/۶۴ **	۰/۴۳ **	۰/۳۹ **	۰/۲۴ **	۰/۰۱	منابع اجتماعی

** $P < ۰/۰۱$

* $p < ۰/۰۵$

برای پیش‌بینی ابعاد پنج‌گانه تاب‌آوری از روی هر دو نوع جهت‌گیری مذهبی (درونی و بیرونی)، از روش رگرسیون چندگانه به شیوه‌ی همزمان (به‌تفکیک هر یک از دو جهت‌گیری مذهبی) استفاده شد که نتایج آن در جداول ۲ تا ۶ ارائه شده است.

همان‌طور که جدول ۲ نشان می‌دهد جهت‌گیری مذهبی درونی ($P = ۰/۰۰۱$ و $\beta = ۰/۲۹$) به‌صورت معنی‌دار بعد شایستگی فردی تاب‌آوری را پیش‌بینی کرده است. همچنین R^2 بیانگر آن است که جهت‌گیری‌های مذهبی می‌توانند ۰/۰۸ از واریانس کل بعد شایستگی فردی را در آزمودنی‌ها تبیین نمایند.

جدول ۲- نتایج رگرسیون چندگانه بعد شایستگی فردی تاب‌آوری بر اساس جهت‌گیری‌های مذهبی

متغیرهای پیش‌بین	F	P	R	R ²	β	t	P
جهت‌گیری مذهبی بیرونی	۱۴/۰۳	۰/۰۰۰۱	۰/۲۸	۰/۰۸	۰/۰۳	۰/۴۹	۰/۶۲۱
جهت‌گیری مذهبی درونی					۰/۲۹	۵/۲۹	۰/۰۰۱

همان‌طور که جدول ۳ نشان می‌دهد جهت‌گیری مذهبی درونی ($P=۰/۰۰۳$ و $\beta=۰/۱۷$) به‌صورت معنی‌دار بعد شایستگی اجتماعی تاب‌آوری را پیش‌بینی کرده است. همچنین یافته‌ها نشان دادند که جهت‌گیری‌های مذهبی می‌توانند ۰/۰۳ از واریانس کل بعد شایستگی اجتماعی را در آزمودنی‌ها تبیین نمایند.

جدول ۳- نتایج رگرسیون چندگانه بعد شایستگی اجتماعی تاب‌آوری بر اساس جهت‌گیری‌های مذهبی

متغیرهای پیش‌بین	F	P	R	R ²	β	t	P
جهت‌گیری مذهبی بیرونی	۴/۴۸	۰/۰۱۲	۰/۱۷	۰/۰۳	۰/۰۲	۰/۳۲	۰/۷۵۲
جهت‌گیری مذهبی درونی					۰/۱۷	۲/۹۹	۰/۰۰۳

همان‌طور که جدول ۴ نشان می‌دهد جهت‌گیری مذهبی بیرونی ($P=۰/۰۴۶$ و $\beta=-۰/۱۱$) و جهت‌گیری مذهبی درونی ($P=۰/۰۰۰۱$ و $\beta=۰/۲۶$) به‌صورت معنی‌دار بعد انسجام خانوادگی تاب‌آوری را پیش‌بینی نموده‌اند. همچنین R^2 بیانگر آن است که جهت‌گیری‌های مذهبی می‌توانند ۰/۰۸ از واریانس کل بعد انسجام خانوادگی را در آزمودنی‌ها تبیین نمایند.

جدول ۴- نتایج رگرسیون چندگانه بعد انسجام خانوادگی تاب‌آوری بر اساس جهت‌گیری‌های مذهبی

متغیرهای پیش‌بین	F	P	R	R ²	β	t	P
جهت‌گیری مذهبی بیرونی	۱۴/۰۶	۰/۰۰۰۱	۰/۲۸	۰/۰۸	-۰/۱۱	۲	۰/۰۴۶
جهت‌گیری مذهبی درونی					۰/۲۶	۴/۷۷	۰/۰۰۱

همان‌طور که جدول ۵ نشان می‌دهد فقط جهت‌گیری مذهبی درونی ($P=۰/۰۰۰۱$ و $\beta=۰/۲۴$) به‌صورت معنی‌دار بعد منابع اجتماعی تاب‌آوری را پیش‌بینی کرده است. نگاهی به R^2 در جدول ۵ نیز نشان می‌دهد که جهت‌گیری‌های مذهبی می‌توانند ۰/۰۶ از واریانس کل بعد منابع اجتماعی را در آزمودنی‌ها تبیین نمایند.

جدول ۵- نتایج رگرسیون چندگانه بعد منابع اجتماعی تاب‌آوری بر اساس جهت‌گیری‌های مذهبی

متغیرهای پیش‌بین	F	P	R	R ²	β	t	P
جهت‌گیری مذهبی بیرونی	۹/۹۸	/۰۰۰۱	/۰۲۴	/۰۰۶	/۰۰۳	/۰۵۷	/۰۵۶۷
جهت‌گیری مذهبی درونی					/۰۲۴	۴/۴۶	/۰۰۰۱

جدول ۶ نیز نشان می‌دهد که فقط جهت‌گیری مذهبی درونی ($P=۰/۰۰۰۱$ و $\beta=۰/۳۸$) به صورت معنی‌دار بعد ساختار فردی تاب‌آوری را پیش‌بینی کرده است. همچنین R^2 بیانگر آن است که جهت‌گیری‌های مذهبی می‌توانند $۰/۱۵$ از واریانس کل بعد ساختار فردی را در آزمودنی‌ها تبیین نمایند.

جدول ۶- نتایج رگرسیون چندگانه بعد ساختار فردی تاب‌آوری بر اساس جهت‌گیری‌های مذهبی

متغیرهای پیش‌بین	F	P	R	R ²	β	t	P
جهت‌گیری مذهبی بیرونی	۲۷	/۰۰۰۱	/۰۳۸	/۰۱۵	-۰/۰۲۱	/۰۴۱	/۰۶۸۴
جهت‌گیری مذهبی درونی					/۰۳۸	۷/۲۹	/۰۰۰۱

بحث و نتیجه‌گیری

هدف اصلی پژوهش حاضر تعیین نقش جهت‌گیری‌های مذهبی در تاب‌آوری دانشجویان بود. یافته‌ها بیانگر وجود ارتباط مثبت و معنادار بین جهت‌گیری مذهبی درونی و کلیه ابعاد تاب‌آوری بود. همچنین جهت‌گیری مذهبی بیرونی، تنها با بعد انسجام خانوادگی رابطه منفی معنادار داشت و با سایر ابعاد تاب‌آوری رابطه نداشت. ویلیام جیمز (۱۳۶۷، به نقل از آذربایجانی، ۱۳۸۲) با اعتقاد به اینکه دین انسان، عمیق‌ترین و خردمندانه‌ترین چیز در حیات اوست، بیان می‌کند «مذهب هر کس به آن اندازه است که خود او به آن رسیده است؛ و شخصیت هر کس پایه اصلی مذهب اوست.» از همین رو انتظار می‌رود مذهب تکامل یافته و آگاهانه نقشی مؤثر در رویارویی با شرایط تهدیدکننده و آسیب‌زا ایفا کند و افراد را در برابر عوامل فشارزا مقاوم و تاب‌آور نماید.

یافته‌های پژوهش حاضر با نتایج بسیاری از پژوهش‌ها از جمله پژوهش‌های هاشمی و جوکار (۱۳۹۰)، مبنی بر رابطه مثبت بین تعالی معنوی و تاب‌آوری، همخوانی دارد. همچنین نتایج این پژوهش با پژوهش کروک^۱ (۲۰۰۸) نیز همسویی دارد. وی نشان داد افرادی که از نظر مذهبی در سطح بالاتری قرار دارند، سعی می‌کنند مسائلشان را به شیوه حل مسئله و همراه با حمایت اجتماعی مرتفع کنند. همسو با نظر

¹ Krok

آپورت و راس (۱۹۶۷، به نقل از ماتیوز^۱، ۱۹۹۶) که می‌گوید: «مطمئناً جهت‌گیری مذهبی درونی برخلاف جهت‌گیری مذهبی بیرونی باعث سلامت روانی می‌شود»، اکثر شواهد پژوهشی حاکی از ارتباط مثبت بین جهت‌گیری درونی مذهبی با تاب‌آوری و سازه‌های مشابه همچون سرسختی، سازگاری، سلامت روانی و بهزیستی هستند. (برای مثال: خانزاده، یگانه و مجلل، ۲۰۱۳؛ چوکی و بینگ، ۲۰۱۲؛ کاسن و همکاران، ۲۰۱۱؛ ملتفت، مزیدی و ساداتی، ۲۰۱۰؛ کروک، ۲۰۰۸؛ ساندارا راجان، ۲۰۰۶؛ جونز، ۲۰۰۳؛ رشیدی و همکاران، ۱۳۹۵؛ صدیقی‌ارفعی و همکاران، ۱۳۹۴؛ حسین‌ثابت و مومی‌پور، ۱۳۹۴؛ محمدی و همکاران، ۱۳۹۴؛ میری و همکاران، ۱۳۹۳؛ یاسمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰؛ هاشمی و جوکار، ۱۳۹۰).

یافته‌های فوق مبنی بر ارتباط مثبت جهت‌گیری مذهبی درونی با تاب‌آوری و سازه‌های مشابه از دو جنبه قابل تبیین است. هانلر و جنکز^۲ (۲۰۰۵) بر این باورند که دین، یک سیستم جهت‌گیری به فرد عرضه می‌کند که روش‌هایی که افراد از آن‌ها برای یافتن معنا در زمان استرس استفاده می‌کنند را شکل داده و هدایت می‌کند. همچنین از دیدگاه برگین^۳ (۱۹۹۱) افرادی که جهت‌گیری مذهبی درونی دارند، به علت نوع تعبیر و تفسیری که از وقایع دارند استرس کمتری را تجربه می‌کنند، اما افراد دارای جهت‌گیری مذهبی بیرونی به علت نگاه ابزاری به دین، استرس بیشتری را تجربه می‌نمایند. اعتقادات و باورهای عمیق و درونی‌شده مذهبی، هدف زندگی را برای فرد روشن می‌کنند و باعث می‌شوند فرد رویدادهای غیرمنتظره را به‌عنوان رویدادهای کمتر تهدیدکننده ارزیابی کند و قادر باشد رویدادهای غیرقابل تغییر را بپذیرد. از این‌رو می‌توان گفت مذهب درونی، چارچوبی فردی از معناست که به فرد امکان تفسیر از زندگی و رخدادهای پیش‌آمده را می‌دهد و می‌تواند منجر به پیامدهای مثبت سازگاری و بهزیستی در افراد شود.

تبیین دیگر از رابطه جهت‌گیری مذهبی درونی با تاب‌آوری، احساس قدرت و آرامش درونی حاصله از باورهای عمیق مذهبی است که در شرایط دشوار، مذهب منبعی بزرگ برای رسیدن به آرامش و پذیرش موقعیت محسوب می‌شود. با استناد به آیه شریفه «آگاه باشید با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد» ﴿رعد، ۲۸﴾، می‌توان گفت: یکی از نتایج ایمان درونی و واقعی به خداوند و عمل به اقتضای این ایمان، آرامش درون و تاب‌آوری در برابر مشکلات است. افراد دارای جهت‌گیری مذهبی درونی برخلاف افرادی که جهت‌گیری مذهبی بیرونی دارند، مذهب را به‌مثابه هدف در نظر می‌گیرند؛ دارای نظام درونی ارزشی و اعتقادی قوی هستند و اعمالشان ناشی از احساس تعهد و وظیفه‌شناسی است. بر مبنای این نظام اعتقادی، نیروی مذهب قادر است در تمام مراحل شرایط تهدیدکننده و دشوار زندگی نقش تعیین‌کننده‌ای داشته باشد. افراد با جهت‌گیری مذهبی درونی برای رفتارهای خود معیارهای واضح و

¹ Matthews

² Hunler & Gencoz

³ Bergin

روشنی دارند که عمل به آن موجب رضایت از زندگی (دانلسون، ۱۹۹۹ به نقل از بال، آرمیستید و اوستین^۱، ۲۰۰۳) و افزایش اعتماد به نفس و عزت نفس می‌گردد که خود از عناصر مهم و تأثیرگذار بر تاب‌آوری هستند (آورد و گرادوس، ۲۰۰۵). چنین افرادی با تکیه بر مذهب درون که همان ایمان واقعی است و با اتکا به قدرت الهی و اعتماد به خدای قادر، ضمن پیش‌بینی امکان وقوع حوادث ناگوار، احتمال وقوع رخدادهای خوشایند را برای خود بیشتر می‌دانند؛ و رخدادهای ناخوشایند را با توکل به نیروی ایمان به راحتی پشت سر می‌گذارند. این امر موجب تسهیل تاب‌آوری و افزایش سلامت روانی آنان می‌شود.

با توجه به تبیین‌هایی که از رابطه مثبت جهت‌گیری مذهبی درونی با تاب‌آوری ارائه گردید، عدم وجود رابطه بین جهت‌گیری مذهبی بیرونی و ابعاد تاب‌آوری (به‌استثنای انسجام خانوادگی) نیز قابل توجه است. به اعتقاد آلپورت (۱۹۶۷، به نقل از حسین ثابت و مومی‌پور، ۱۳۹۴) تنها دین‌داری درونی، با سلامت روانی ارتباط مثبت دارد. برای افرادی که جهت‌گیری مذهبی آن‌ها بیرونی است، به مذهب، به‌عنوان عادت‌ی تشریفاتی می‌نگرند که برای رفاه شخصی، خانوادگی و غیره مورد استفاده قرار می‌گیرد. به‌عنوان نمونه، افراد دین‌دار بیرونی ممکن است برای مشاهده شدن توسط دیگران، برای افزایش اعتبار در جامعه یا برای انطباق با انتظارات جامعه در مراسم مذهبی حاضر شوند. اما دین‌داری درونی، سبکی از دین‌داری است که ناشی از باورهای عمیق شخص به دین است؛ بدون اینکه منافع اجتماعی را که در پرتو دین‌داری برایش حاصل می‌شود در نظر بگیرد. دین برای افراد دارای جهت‌گیری مذهبی بیرونی ممکن است مقام، اعتماد به نفس و قدرت را به همراه آورد؛ ولی به‌واسطه عدم اعتقادات عمیق دینی، در معرض فشارها و تهدیدهای بیشتری قرار می‌گیرند.

همچنین با توجه به تعریفی که دوو (۲۰۰۴) از تاب‌آوری، به معنای «سرسختی در مقابل استرس و زنده ماندن و تلاش در شرایط ناگوار» ارائه نموده است، مفهوم سرسختی در این تعریف بیشتر با جهت‌گیری مذهبی درونی همسویی دارد. افراد با جهت‌گیری مذهبی درونی، نسبت به افراد دارای جهت‌گیری مذهبی بیرونی از تعهد و مبارزه‌جویی بیشتری برخوردارند. سرسختی ترکیبی از باورها در مورد خود و جهان است که از سه جزء تعهد، کنترل و مبارزه‌جویی تشکیل شده است (یاسمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰). درحالی‌که افراد با جهت‌گیری مذهبی بیرونی از مذهب به‌عنوان دست‌آویزی در جهت ارضای نیازهای فردی و اجتماعی خود سود می‌جویند و با این ویژگی‌ها کمتر مأنوس‌اند. از این رو عدم ارتباط جهت‌گیری مذهبی بیرونی با تاب‌آوری مستدل و قابل قبول به نظر می‌رسد.

در ارتباط با رابطه منفی جهت‌گیری مذهبی بیرونی با بُعد انسجام خانوادگی تاب‌آوری باید گفت یکی از کارکردهای اجتماعی دین توجه به مبانی، استحکام و انسجام خانواده است؛ که از مؤلفه‌های مهم

¹ Ball, Armistead, & Austin

تاب‌آوری محسوب می‌شود. همان‌گونه که لامسدن و ویلسون^۱ (۱۹۸۳) اظهار می‌کنند، دین ابزار قدرتمندی است که افراد را در یک حیطة جذب کرده و از نظر روان‌شناختی نیرومند می‌سازد. انسجام خانواده که بیانگر همکاری، حمایت و ثبات در روابط افراد خانواده است، متضمن دیدگاه مذهبی متعهدانه است. وجود رابطه مثبت و معنادار بین جهت‌گیری مذهبی درونی و بعد انسجام خانوادگی در پژوهش حاضر مؤید این مطلب است. در همین راستا فیلسینگر^۲ و ویلسون (۱۹۸۴) عقیده دارند که دین‌ورزی (مذهب درونی) و سعادت زناشویی دوش‌به‌دوش هم حرکت می‌کنند. با این توصیف، وجود رابطه منفی بین جهت‌گیری مذهبی بیرونی و انسجام خانوادگی بدیهی به نظر می‌رسد. افراد دارای جهت‌گیری مذهبی بیرونی از مذهب به‌عنوان ابزاری برای دستیابی به خواسته‌های خود بهره می‌گیرند. هرچند نیل به چنین اهدافی مستلزم نوعی سازگاری اجتماعی است اما این خود می‌تواند عاملی برای کنار گذاشتن و بی‌اعتنایی به ویژگی‌هایی مانند همکاری، خوش‌نیتی، گذشت، همدلی و نظیر این‌ها باشد، که لازمه‌ی انسجام خانوادگی است.

این پژوهش علاوه بر اهمیت دستاوردهای بنیادی در ارائه بینش و اطلاعات بیشتر درباره‌ی روابط میان متغیرهای مورد مطالعه، دارای اهمیت کاربردی نیز است در سطح کاربردی نتایج این پژوهش می‌تواند به‌صورت یک راهنمای آموزشی جهت آموزش و تقویت تاب‌آوری دانشجویان در اختیار مشاوران، درمانگران، برنامه‌ریزان و همچنین والدین قرار گیرد. همچنین می‌توان کارگاه‌ها و حتی دوره‌های آموزشی ویژه‌ای با تأکید بر نقش مذهب بر تاب‌آوری را تدوین و طراحی نمود که در آن نقش کارآمد مذهب بر تاب‌آوری را روشن ساخته و از این طریق دانشجویان بتوانند از مذهب به‌عنوان زمینه‌ای مؤثر در افزایش تاب‌آوری بهره‌مند شوند.

از جمله محدودیت‌های این پژوهش مربوط به تعمیم یافته‌ها است. از آنجایی که جامعه آماری این پژوهش فقط دانشجویان مقطع کارشناسی بود تعمیم نتایج به سایر گروه‌ها و دوره‌های تحصیلی باید محتاطانه صورت گیرد.

منابع

۱. آذربایجانی، مسعود. (۱۳۸۲). تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
۲. آزموده، پیمان. (۱۳۸۳). رابطه جهت‌گیری مذهبی با سرسختی و شادکامی دانشجویان (پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده)، دانشگاه شهید بهشتی.
۳. اسپیلکا، برنارد.؛ هود، رالف دبلیو.؛ هونسبرگر، بروس.؛ و گرساچ، ریچارد. (۲۰۰۳). روان‌شناسی دین بر

¹ Lumsden & Wilson

² Filsinger

- اساس رویکرد تجربی. محمد دهقانی. (۱۳۹۰). چاپ اول. تهران: رشد.
۴. بهرامی، فاضل و رضانی فرانی، عباس. (۱۳۸۴). بررسی نقش باورهای مذهبی (درونی/بیرونی) در سلامت روان و میزان افسردگی سالمندان مقیم مراکز بهزیستی و غیرمقیم. مرکز تحقیقات بهداشت روان انستیتو روانپزشکی. تهران: روابط عمومی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تهران.
۵. جان‌بزرگی، مسعود. (۱۳۷۸). بررسی اثربخشی روان‌درمانگری کوتاه‌مدت، آموزش خودمهارگری با و بدون جهت‌گیری مذهبی اسلامی بر مهار اضطراب و تنیدگی (پایان‌نامه دکتری منتشر نشده)، دانشگاه تربیت مدرس تهران.
۶. جمشیدی سولکلو، بهنام؛ عرب مقدم، نرگس و درخواه، فریده. (۱۳۹۳). رابطه دین‌داری و تاب‌آوری در دانش‌آموزان راهنمایی و دبیرستان شهر شیراز. فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی، ۱۰ (۱)، ۱۶۱-۱۴۱.
۷. جوکار، بهرام؛ اقدامی، زهرا؛ و حسین چاری، مسعود. (۱۳۸۹). پیش‌بینی تاب‌آوری بر اساس جهت‌گیری مذهبی (اسلامی) در دانشجویان. مجموعه مقالات پنجمین سمینار سراسری بهداشت روانی دانشجویان. ۶۷-۶۸. تهران: دفتر مرکزی مشاوره وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
۸. چالمه، رضا. (۱۳۹۰). بررسی کفایت روان‌سنجی مقیاس اندازه‌گیری تاب‌آوری در بین زندانیان زندان عادل‌آباد شهر شیراز: روایی، پایایی و ساختار عاملی. فصلنامه روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی، ۴ (۱)، ۴۳-۳۱.
۹. حسین‌ثابت، فریده و مومی‌پور، مهرنوش. (۱۳۹۴). رابطه میزان عمل به باورهای دینی و جهت‌گیری مذهبی با شادکامی در دانشجویان دختر. فصلنامه روان‌شناسی و دین، ۳ (۳۱)، ۱۶۱-۱۴۵.
۱۰. حسین‌خانزاده، عباسعلی؛ همتی علمدارلو، قربان؛ آقابابایی، حسین؛ مرادی، اعظم و رضایی، صدیقه. (۱۳۹۰). پیش‌بینی ظرفیت خودمهارگری از طریق انواع جهت‌گیری مذهبی و نقش آن در کاهش بزهکاری. پژوهشنامه حقوقی، ۲ (۲)، ۳۶-۱۹.
۱۱. حکیم‌الهی، رؤیا. (۱۳۸۹). بررسی رابطه دلبستگی به والدین و همسالان و ابعاد جهت‌گیری مذهبی با شادکامی در دانش‌آموزان دبیرستانی شیراز (پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده)، بخش روان‌شناسی تربیتی، دانشگاه شیراز.
۱۲. خداپناهی، محمدکریم و خاکسار بلداجی، محمدعلی. (۱۳۸۴). رابطه جهت‌گیری مذهبی و سازگاری روان‌شناختی در دانشجویان. مجله روانشناسی، ۹ (۳)، ۳۲۰-۳۱۰.
۱۳. خدایاری‌فرد، محمد؛ فقیهی، علینقی؛ شکوهی یکتا، محسن؛ غباری بناب، باقر؛ و رحیمی‌نژاد، عباس. (۱۳۹۱). مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دین‌داری. تهران: آوای نور.
۱۴. رحمتی، محمود؛ فالاحی خشکناب، مسعود؛ رهگوی، ابوالفضل و رهگذر، مهدی. (۱۳۸۹). تأثیر گروه‌درمانی معنوی-مذهبی بر علائم روانی بیماران اسکیزوفرنیک. پژوهش پرستاری، ۵ (۱۶)، ۲۰-۱۳.
۱۵. رشیدبیگی، لیلا. (۱۳۹۳). الگوی علیّی تجربه‌های دینی، شیوه‌های حل مسئله اجتماعی و بهزیستی روان‌شناختی. (پایان‌نامه دکتری منتشر نشده)، بخش روان‌شناسی تربیتی، دانشگاه شیراز.
۱۶. رشیدی، علیرضا؛ ملک‌محمدی، فاطمه و شریفی، سارا. (۱۳۹۵). بررسی رابطه بین جهت‌گیری مذهبی با شادکامی و کیفیت زندگی. فصلنامه روان‌شناسی و دین، ۱ (۳۳)، ۱۵۴-۱۴۳.
۱۷. صدیقی ارفعی، فریبرز؛ حسین‌زاده، علی و نادری رواندی، مریم. (۱۳۹۴). رابطه جهت‌گیری مذهبی و هوش معنوی با میزان تاب‌آوری دانشجویان. فصلنامه روان‌شناسی و دین، ۴ (۳۲)، ۱۴۴-۱۲۷.
۱۸. کریمی، جهانگیر؛ زکی‌بی، علی؛ و علیخانی، مصطفی. (۱۳۹۱). رابطه‌ی جهت‌گیری مذهبی با میزان تاب‌آوری

- و امیدواری در دانشجویان دانشگاه رازی. فصلنامه فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۳، ۲۵۶-۲۴۴.
۱۹. محمدی، جواد؛ غلامرضایی، سیمین و عزیزی، امیر. (۱۳۹۴). بررسی رابطه بین جهت‌گیری مذهبی با سلامت روان پرستاران زن شاغل در بیمارستان‌های دولتی تبریز. مجله دانشگاه علوم پزشکی سبزوار، ۲۲ (۶)، ۱۰۸۷-۱۰۸۰.
۲۰. ملتفت، قوام و آذربون، بنت‌الهدی. (۱۳۹۴). پیش‌بینی رضایت از زندگی بر اساس الگوهای ارتباطی خانواده با نقش واسطه‌ای انگیزش مذهبی. فصلنامه روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی، ۶ (۲۰)، ۳۵-۱۷.
۲۱. موسوی، سید ولی‌اله؛ اسلامدوست، فاطمه و غباری بناب، باقر. (۱۳۹۰). بررسی ارتباط بین سبک‌های اسناد و گرایش مذهبی دانشجویان. مجله مطالعات آموزش و یادگیری دانشگاه شیراز، ۳ (۲)، ۸۵-۱۰۱.
۲۲. موسوی، رقیه و اکبری زردخانه، سعید. (۱۳۸۹). الگوی رابطه دین‌داری و سلامت روان دانشجویان: تفاوت‌های جنسیتی. فصلنامه فرهنگ مشاوره، ۲ (۱)، ۱۷۰-۱۵۱.
۲۳. میری، محمدرضا؛ صالحی‌نیا، حمید؛ طیوری، امیر؛ بهلگردی، مریم و تقی‌زاده، علی‌اکبر. (۱۳۹۳). بررسی رابطه بین جهت‌گیری مذهبی و سلامت روان در سالمندان. فصلنامه تاریخ پزشکی، ۶ (۲۱)، ۱۰۲-۸۳.
۲۴. نصیرزاده، راضیه و رسول‌زاده طباطبایی، کاظم. (۱۳۸۸). بررسی رابطه باورهای مذهبی با راهبردهای مقابله با تنیدگی در دانشجویان. افق دانش: فصلنامه‌ی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی گناباد، ۲ (۱۵)، ۴۶-۳۶.
۲۵. واحدی، شهرام و غنی‌زاده، سمیه. (۱۳۸۸). الگوی تحلیل مسیر روابط بین انگیزش درونی مذهبی، نماز، بهزیستی معنوی و کیفیت زندگی با بهزیستی روان‌شناختی دانشجویان. فصلنامه پژوهش در سلامت روان‌شناختی، ۳ (۲)، ۴۲-۲۸.
۲۶. وولف، ام. دیوید. (۱۹۹۷). روان‌شناسی دین. محمد دهقانی. (۱۳۸۶). چاپ اول. تهران: رشد.
۲۷. هاشمی، لادن و جوکار، بهرام. (۱۳۹۰). بررسی رابطه‌ی بین تعالی معنوی و تاب‌آوری در دانشجویان دانشگاه. فصلنامه مطالعات روانشناسی تربیتی، ۸ (۱۳)، ۱۴۲-۱۲۳.
۲۸. یاسمی‌نژاد، پرینسا؛ گل‌محمدیان، محسن و فعلی، بهنام. (۱۳۹۰). بررسی رابطه جهت‌گیری مذهبی و سرسختی روان‌شناختی در دانشجویان. پژوهش در مسائل تعلیم‌وتربیت اسلامی، ۱۹ (۱۲)، ۱۳۷-۱۱۹.
29. AhmadiGatab, T. (2011). Studying the relationship between life quality and religious attitude with students general health. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 30, 1976-1979.
30. Ahmadi, A. & Shahmohammadi, N. (2015). Studying the relationship between Mental health , Spirituality and religion in female students of Tehran Azad University: south Branch. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 205, 236-241.
31. Allport, G. W. , & Ross, M. (1967). Personal religious Orientation and Prejudice. *Journal of personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
32. Alvord, M. K. , & Grados, J. J. (2005). Enhancing resilience in children: A proactive approach. *Professional Psychology: Research and Practice*, 36, 238-245.
33. Amalia, I. , Westi, R. , & Aaan, J. (2016). The influence of religiosity values on happiness with Islamic consuming ethics as moderator variable. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 219, 76-83.
34. Amalia, I. , Westi, R. , & Aaan, J. (2015). Influence of Islamic Consuming Ethics on Happiness. *Proceedings. International Conference and Ph. D. Colloquium on Islamic Economics and Finance*. Lombok Raya Hotel: Mataram.
35. Andrew, F. , & Sabrina, D. (2016). Leaving my religion: Understanding the relation ship between religious disaffiliation, health, and well-bing. *Social Science Research*, 57, 49-62.
36. Arastaman, G. , & Balci, A. (2013). Investigation of High School Student's Resiliency Perception

- in terms of Some Variables. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 13 (2) , 922-928.
37. Bai, S. , & Repetti, B. L. (2015). Short-term resilience processes in the family. *Family Relations*, 64 (1) , 108 -119
  38. Ball, J. , Armistead, L. , Austin, B. J. (2003). The relationship between religiosity and adjustment among African-American, female, urban adolescents. *Journal of Adolescence*, 26 (4) , 431-443.
  39. Bergin, A. E.) 1991 (. Values and Religious Issues in Psychotherapy and Mental Health. *American Psychologist*, 46 (4) , 394-403.
  40. Campbell-Sills, L. , Cohen, S. , & Stein, M. B. , (2006). Relationship of resilience to personality, coping and psychiatric symptoms in young adults. *Behaviour research and therapy*, 44, 585-599.
  41. Chau-kiu, C. & Ping, K. (2012). Resiliency in older Hong Kong Chinese: Using the grounded theory approach to reveal social and spiritual conditions, *Journal of Aging Studies*, 26 (3) , Special Section: Innovative Approaches to International Comparisons, 355-36.
  42. Cline, R. B. (2011). Principles and Practice of Structural Equation Modeling. 3rd Edition, New York, London, The Guilford Press.
  43. David, D. F. (2013). *Resilient First-Generation College Students: A Multiple Regression Analysis Examining the Impact of Optimism, Academic Self-Efficacy, Social Support, Religiousness, and Spirituality on Perceived Resilience*. West Virginia University, ProQuest Dissertations Publishing, 3571591.
  44. Diener, E. , Lucas, R. , & Oishi, S (2002). Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction. In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.) , *The handbook of positive psychology*. New York: Oxford University Press.
  45. Doo, B. (2004). Resilience. *Thinking Aloud World Wit Newsletter*, 1, 34.
  46. Ellison, C. G. , & Fan, D. (2008). Daily Spiritual Experiences and Psychological Well-being among US Adults. *Soc Indic Res*, 88, 247-271.
  47. Filsinger, E. E. , & Wilson, M. R. (1984). Religiosity, socioeconomic rewards, and family development: Predictors of marital adjustment. *Journal of Marriage and the Family*, 46, 663-670.
  48. Fitzpatrick, M. A. , & Koerner, A. F. , (2005). Family communication schemata: Effects on children's resiliency. In Dunwoody, S. , Becker, L. B. , McLeod, D. , & Kosicki, G. (Eds.) *The evolution of key mass communication concepts: Honoring Jack M. McLeod* (pp. 113-136). Cresskill, NJ: Hampton Press.
  49. Fletcher, D. , & Sarkar, M. (2013). Psychological resilience: A review and critique of definitions, concepts, and theory. *European Psychologist*, 18, 12-23.
  50. Forthun, L. F. , Pidcock, B. W. , & Fischer, J. L. (2003). Religiousness and disordered eating: does religiousness modify family risk? *Eating Behaviors*, 4, 7-26.
  51. Friborg, O. , Hjemdal, O. , Rosenvinge, J. H. , & Martinussen, M. (2003). A new rating scale for adult resilience: what are the central protective resources behind healthy adjustment? *International Journal of Methods in psychiatric Research*, 12 (2) , 65-76.
  52. Friborg, O. , Martinussen, M. & Rosenvinge, J. H. (2006). Likert-based versus semantic differential-based scorings of positive psychological constructs: A psychometric comparison of two versions of a scale measuring resilience. *Personality and Individual Differences*, 40, 873-884.
  53. Greeff, A. , & Joubert, A. (2007). Spirituality and resilience in families in which a parent has died. *Psychological Reports*, 100, 897-900.
  54. Haerich, P. (1992). Premarital Sexual Permissiveness and religious orientation: A preliminary investigation. *Journal for Scientific Study of Religion*, 31, 361-365.
  55. Harold, G. K. , Faten, N. A. Z. , & Saad, A. S. (2015). Religion and Health: Clinical consideration and applications. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)* , 263-268.
  56. Harold, G. K. , Lee, S. B. , Noha, S. D. , Michelle, J. P. , Denise, L. B. , Clive, J. R. , Bruce, N. , Sally, F. S. , Harvey, J. C. , Michael, B. K. (2014). Religious involvement is associated with greater purpose, optimism, generosity and gratitude in persons with major depression and

- chronic medical illness. *Journal of Psychosomatic Research*, 77, 135-143.
57. Hjemdal, O. , Friborg, O. , Martinussen, M. & Rosenvinge, J. H. (2001). Preliminary results from the development and validation of a Norwegian scale for measuring adult resilience. *Journal of the Norwegian Psychological Association*, 38, 310- 317.
58. Hosseinkhanzadeh, A. A. , Yeganeh, T. , & Mojallal, M. (2013). The Relationship of the Religious Orientations and Attitudes with Self-control Among Students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 84, 759-762.
59. Javanmard, G. H. (2013). Religious Beliefs and Resilience in Academic Students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 84, 744-748.
60. Jones, J. W. (2003). *Religion and Health*. Rutgers University, New Brunswick, NJ, USA. www.rci.Rutgers.Edu/-jwj/socratescours.htm.
61. Jowkar, B. , Friborg, O. & Hjemdal, O. (2010). Cross-cultural validation of the Resilience Scale for Adults (RSA) in Iran. *Scandinavian Journal of Psychology*, 51, 418-425.
62. Jung, A. M. , Young, E. J. , Dai, J. K. , Hyeon, W. Y. , Jung, J. K. , Tae, S. K. , Chang, U. L. , Chul, L. , & Jeong, H. C. (2013). Characteristics associated with low resilience in patients with depression and/or anxiety disorders. *Qual Life Res*, 22, 231-241.
63. Kasen, S. , Wickramaratne, P. , Gameraoff, M. J. , & Weissman, M. M. (2011). Religiosity and resilience in persons at high risk for major depression. *Psychology Medicine*, 42 (3) , 19-50.
64. Kayedkhordeh, H. Moltafet, G. , & Ghinaveh, M. (2014). The Relationship between Dimension of Family Communication Pattern and Satisfying the Basic Psychology Needs in High School Student. *American Journal of Science Researchs*, 2 (1) , 19-26.
65. Kim, J. (2008). The protective effects of religiosity on maladjustment among maltreated and nonmaltreated children. *Child Abuse Negl*, 32 (7) , 711-720.
66. Koeing, H. G. (2007). Religion and remission of depression in medical inpatients. *The journal of nervous and mental disease*, 165 (5) , 389-395.
67. Krok, D. (2008). The role of spirituality in coping: Examining the relationships between spiritual dimensions and coping styles. *Mental Health, Religion & Culture*, 11 (7) , 643-653.
68. Lumsden, C. J. , & Wilson, E. O. (1983). *Promethean fire: Reflections on the origin of mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
69. Maltby, J. & Day, L. (2003). Religious orientation, religious coping and appraisals of stress, *Personality and Individual Differences*, 34, 1209-1224.
70. Macdonald, D. A. (2000). Spirituality: Description, Measurement, and Relation to The Five-Factor Model of Personality. *Journal of Personality*, 68, 153-197.
71. Marilyn, A. & Nathaniel, G. W. (2010). Spirituality and religion in group counseling: A literature review with practice guidelines. *Psychiatry*, 41 (5) , 398-404.
72. Matthews T. K. , (1996). Religion and Optimism: Models of the Relationship. *The Student Journal of Psychology*, 2, 1-13.
73. McAllister, M. & Mc Kinnon, J. (2009). The importance of teaching and learning resilience in the health disciplines. A critical review of the literature. *Nurse Education Today*. 29, 371-379.
74. Mehrinejad, S. A. , Tarsafi, M. , & Rajabimoghadam, S. (2015). Predictability of students' resiliency by their spirituality. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 205 (9) , 396-400.
75. Moltafet, G. , Mazidi, M. , & Sadati, S. (2010). Personality trait, Religious orientation and happiness. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 9, 63-69.
76. Navara, G. S. , & James, S. (2005). Acculturative stress of missionaries: Does religious orientation affect religious coping and adjustment? *Journal of Intercultural Relations*, 29, 39-58.
77. Nelson, P. B. (1990). Intrinsic/Extrinsic Religious Orientation of the Elderly: Relationship to Depression and Self-Esteem. *Journal of Gerontological Nursing*, 16, 29-35.
78. Nonnemaker, J. M. , McNeely, C. A. , & Blum, R. W. (2003). Public and private domains of religiosity and adolescent health risk behaviors: evidence from the National Longitudinal Study of Adolescent Health. *Social Scienc & Medicine*, 57, 2049- 2059.
79. Olga, S. , Detlef, F. , & Thomas, S. (2013). Why are religious people happy? The effect of the social norm of religiosity across countries. *Social Science Research*, 42, 90-105.

80. Pinquart, M. (2009). Moderating effects of dispositional resilience on associations between hassles and psychological distress. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30, 53-60.
81. Pribram, K. H. (2000). Brain models of mind, in sadock Band Sadok v. (Eds.). *comprehensive text book of psychology*, 7th edition, 445.
82. Qiaobing, W. , Bill, T. , & Holly, M. (2014). Social Capital, Family Support, Resilience and Educational Outcomes of Chinese Migrant Children. *British Journal of Social Work* , 44, 636-656.
83. Regnerus, M. D. & Elder, G. H. (2003). Religion and vulnerability among low-risk adolescents. *Science Research*, 32 (4) , 633-658.
84. Ritter, E. N, (2005). Parenting styles: Their impact on the development of adolescent resiliency. *Doctoral dissertation* Capella University.
85. Sabouripour, F. & Samsilah, R. B. (2015). Resilience, Optimism and Social Support among International Students. *Asian Social Science*, 11 (15) , 159-170.
86. Schrod, P. , Witt, P. L. , & Messersmith, A. S. (2008). A meta-analytical review of family communication patterns and their associations with information processing, behavioural and psychosocial outcomes. *Communication Monographs*, 75 (3) , 248-269.
87. Schultz, P. P. (1990). *Theories of personslity*. 4th ed. London: Routledge.
88. Shelley, L. , L. (2011). *The relationship between religiousness/spirituality and resilience in college students*. Texas Woman's University, ProQuest Dissertations Publishing, 3480871.
89. Sherman, R. M. (2000). *Religious orientation and identity formation: A study of adolescent girls*. Unpublished Doctoral Dissertation, Long Island University.
90. Sundararajan. S. H. (2006). *The relationship of spirituality to resilience in adolescent*. ph. D. Thesis. Proquest site.
91. Taylor, A. , & McDonald, D. A. (1999). Religion and the five factor model of personality. *Personality and Individual Differences*, 27, 1243-1259.